

УДК 330.837.1

Луспе О. О.,*аспірант кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК СКЛАДОВА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджено місце господарського менталітету в інституціональних концепціях соціально-економічного розвитку, визначено його роль у процесі реформування інституційної структури національної економіки.

Ключові слова: *суспільні інститути, традиції, господарський менталітет, інституційне середовище, економічна політика.*

В статье исследовано место хозяйственного менталитета в институциональных концепциях социально-экономического развития, определена его роль в процессе реформирования институциональной структуры национальной экономики.

Ключевые слова: *общественные институты, традиции, хозяйственный менталитет, институциональная среда, экономическая политика.*

The place of economic mentality in the institutional concepts of socio-economic development, its role in the process of reforming the institutional structure of the national economy have been explored in the article.

Keywords: *social institutions, traditions, economic mentality, institutional environment, economic policy.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку національної економіки характеризується складністю трансформації економічних відносин і, незважаючи на відносно стабільність останнім часом основних макроекономічних показників, простежується істотний недолік інвестицій, незначне зростання виробництва. З початку ринкових реформ в Україні доводиться констатувати, що одним із чинників, що негативно впливають на розвиток економіки, є суттєве відставання інституційних і структурних реформ від макроекономічних. На сьогодні існує необхідність досить глибокого коригування курсу соціально-економічної політики, що передбачає зміни самого сенсу економічної політики, її соціальної переорієнтації та механізмів здійснення. При всій складності поставлених завдань коректування соціально-економічної політики держави та механізмів її здійснення можливе лише на основі всебічної оцінки результатів аналогічних процесів, що відбувалися в зарубіжних країнах. Більшість економістів визнає, що застосування вдалих зарубіжних моделей і теорій буде набагато ефективнішою, якщо вони адекватні господарському менталітету тієї країни, де передбачається їх практичне використання. Тому виникає необхідність вивчення впливу господарського менталітету суб'єктів господарювання на їх економічну поведінку, виявлення домінуючих у суспільстві стереотипів і цінностей. Тільки у результаті таких досліджень отримується інформація про реально наявні неформальні правила, яка надалі може бути використана для розробки стратегічних і тактичних кроків економічної політики держави у сфері розбудови інституціонального середовища трансформаційної економіки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз підходів різних економічних теорій до трактування поведінки людини і тієї ролі, яка відведена в них її ментальним особливостям, дозволив дійти висновків про те, що найбільш продуктивно до проблеми господарського менталітету в економіці підійшли представники інституціоналізму, зокрема: Т. Веблен, У. Гамільтон, У. Мітчелл, Дж. Коммонс, Д. Норт, К. Поланьї та ін. Наразі новітній інституціональний підхід не мислить свої дослідження без включення в інституціональний аналіз історичного минулого суспільства, нації. Такий підхід озумовлений тим, що інститути утворюють базисну структуру, спираючись на яку, люди упродовж усієї історії створювали певний уклад свого життя. Історія стає процесом безперервного інституціонального розвитку, а функціонування економічних систем упродовж тривалих історичних періодів стає зрозумілим лише як частина інституціонального процесу, що розгортається. Таким чином, має місце залежність економічної системи від траєкторії попереднього розвитку, тому важливим є дослідження найбільш стійких у просторі й часі інститутів, до яких, на нашу думку, належить і господарський менталітет.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення місця господарського менталітету в інституціональних концепціях соціально-економічного розвитку та його регулююча роль в умовах сучасних економічних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Найвидатнішим представником інституціоналізму, що вперше ґрунтовно дослідив вплив психологічних чинників на економічну поведінку людей, був Т. Веблен. У його концепції людська природа визначається психічним складом (інстинкти) і культурно зумовленим характером (інсти-

тути). У індивіда Т. Веблен виділяє кілька основоположних інстинктів – інстинкт майстерності, батьківське почуття і порожня цікавість, сукупність яких визначає певний тип поведінки [1, с. 213].

“Інстинкт майстерності” проявляється у прагненні більш ретельного виконання роботи й одержання особливого задоволення від її виконання, що виступає головною причиною технологічного прогресу суспільства і зумовлює прагнення людини до творчої діяльності та досягнення матеріального добробуту. “Батьківський інстинкт” не тільки включає пряме виконання дітородних і виховних функцій, але і в більш загальному вигляді ототожнюється з громадою, протидією марному і безцільному існуванню. Батьківський інстинкт і інстинкт майстерності, таким чином, розглядаються як позитивні рушійні сили, на відміну від грабіжницького інстинкту, що породжує бажання конкурувати [1].

Отже, описуючи основні інстинкти, що визначають економічну поведінку індивіда, Т. Веблен, по суті, звертає увагу на притаманні кожному з них певні ментальні характеристики, а їх конкретні форми можуть проявлятися різною мірою залежно від історично зумовлених стереотипів та середовища, в якому знаходиться людина. На наш погляд, головною особливістю теорії Т. Веблена і суттєвим кроком вперед у порівнянні з концептуальним рішенням історичної школи є прямий зв’язок, проведена ним між індивідуальною природою людини та розвитком соціальних інститутів, що підкреслює важливу роль господарського менталітету для розвитку та функціонування інституційної структури економіки.

Інший представник інституціоналізму У. Гамільтон розглядає інститут як “народний характер, завжди новий і завжди старий, ... стимул і перешкоду для змін” [2, с. 93]. Таке розуміння інституту, в тому числі як стимулу змін, є відмінним від концепції Т. Веблена, що порівнює суспільний інститут з гальмом культурних та економічних змін. Навпаки, згідно з У. Гамільтоном, інститут – це модель поведінки, яка організовує діяльність, що має технологічне значення для суспільства. У. Гамільтон зазначає: “Наша культура є штучною або принаймні є сукупністю суспільних інститутів. Завдання кожного інституту суспільства – встановити модель поведінки і визначити сферу допустимої дії або набору дій. Доки інститут залишається життєво важливим, люди пристосовують свої дії до його конкретної будови, не переймаючись його внутрішньою природою” [2, с. 96]. Отже, вчений наголошує на культурній зумовленості інститутів, їх мотивуючому впливі на економічну діяльність індивідів та безумовній підпорядкованості цьому впливу. Цим підкреслюється визначальний вплив господарського менталітету, як соціально-психологічного інституту, на формування моделей господарської поведінки у суспільстві.

Підкреслюючи важливість генетичного підходу до суспільних і в тому числі економічних інститутів, інший представник інституціоналізму У. Мітчелл бачив їх призначення як “зразки і норми поведінки, що вкорінені в звичних способах дії і мислення” [3, с. 52]. У. Мітчелл пропонує вважати, що інститути – це просто зручний термін для найбільш важливих і широко поширених соціальних звичаїв. Для того, щоб соціальні зміни були розумно спрямовані, потрібно розуміти і брати до уваги психологічні рушійні сили та інституційні моделі. У. Мітчелл відкидав можливість позаісторичного погляду на інститути, вимагав брати до уваги еволюційний розвиток і майбутні можливості кожного з них. Статистичне дослідження реальних економічних інститутів дозволяє виявити стандартизовані моделі поведінки і пояснити природу і сутність потреб, мотивів і початкового рівня добробуту. У. Мітчелл зазначає, що економічні реформи тягнуть за собою зміни або реконструкцію громадських інститутів; інституціональний аналіз дає можливість проводити ці зміни на основі перевіреного знання про роботу та еволюцію інститутів [4]. Таким чином, дослідження сутності господарського менталітету неможливе без розгляду в історичній ретроспективі, врахування усіх чинників, що сприяли його становленню, оскільки в процесі інституційних змін на сучасному етапі визначальними стають саме ті соціально-психологічні норми, які закладені попередніми поколіннями.

Важливе значення для дослідження ролі господарського менталітету в економічному розвитку суспільства має питання про походження традицій і звичаїв, що чинять визначальну дію на форми господарської діяльності людей. Так, значну роль у формуванні інституціональних концепцій людини зіграло розмежування, проведене Дж. Коммонсом між звичкою і звичаєм (custom). На відміну від звички, яка все-таки залишається укоріненою в особистому досвіді кожного, звичай – це вид соціального примусу, який здійснюється щодо індивідів колективною думкою тих, хто відчуває і чинить однаково [5]. Саме інституціоналізовані звичаї є реальною силою, що управляє людською поведінкою. Найважливішим із цих інституціоналізованих звичаїв Дж. Коммонс вважав контракт. У цілому вчений дотримувався позитивнішої, ніж Т. Веблен, оцінки соціально-економічних інститутів, які, на його думку, не перешкоджають, а, навпаки, сприяють економічному розвитку [6]. Дж. Коммонс не протиставляв технічний прогрес розвитку організаційних форм і бачив прояв творчих здібностей людини в обох цих процесах.

Важливе значення для дослідження ролі господарського менталітету в економічному розвитку суспільства має питання про походження традицій і звичаїв, що чинять визначальну дію на форми господарської діяльності людей. Досліджуючи цю проблему, Ф. Хайек зауважує: “Наші цінності та інститути не просто визнача-

ються якимись минулими подіями, але формуються як складова частина процесу несвідомої самоорганізації деякої структури або моделі. Наші моральні норми не породжені інстинктом і не є творінням розуму, а є самостійним феноменом – "між інстинктом і розумом" [7, с. 103]. Цей феномен грає вражаючу роль, дозволяючи нам пристосовуватися до проблемних ситуацій і до обставин, що далеко виходять за рамки можливостей нашого розуму. Розвиток наших моральних традицій (як і багатьох інших аспектів людської культури) відбувався одночасно з розвитком нашого розуму, а не був його продуктом. Таким чином, малоімовірно, що цивілізація і культура детермінуються і передаються генетично. Усі однаково освоюють їх через освоєння певних традицій" [7, с. 103]. Ф. Хайек називає традиції генетичними і культурними механізмами передачі досвіду. Він вказує, що різні структури, традиції, інститути й інші компоненти цього порядку виникали поступово як варіації тих чи інших звичних способів поведінки.

Визначення поняття "менталітет" знаходимо у працях Д. Норта, під яким він розуміє суб'єктивне сприйняття економічним агентом об'єктивних економічних умов. Саме це сприйняття і визначає вибір господарюючих суб'єктів. Д. Норт наголошує, що механізм інституційних змін активізується шляхом об'єднання зовнішніх змін та внутрішнього накопичення знань у суб'єкта інституційних змін. Ці зовнішні та внутрішні умови інституційних змін відображаються в розумових (ментальних) конструкціях діючих осіб [8]. У роботах Д. Норта особливий інтерес становить новий підхід до аналізу еволюції інституціональної структури, визначення траєкторії минулого економічного розвитку країни й апроксимації її на сучасні і навіть на майбутні процеси, так званої "залежності від попереднього шляху розвитку" (path dependence) [9]. У працях ученого мають місце підходи до розуміння причин "провалів" тієї чи іншої економічної системи, створюється можливість зіставлення інституційної структури, а отже, і моделей різних економічних систем. Інституції людського буття нерозривно виростають із минулого і не можуть бути чужими, сторонніми для суспільства. Якщо закони та інші формальні правові норми можуть у процесі суспільного й економічного розвитку змінюватися відносно швидко, то неформальні інститути зазнають змін поступово, спираючись на історичний досвід і впливаючи з нього [9]. Для перехідної економіки це питання є ключовим. У такій економіці не можна очікувати ефективної роботи ринкових законів, навіть ретельно скопійованих із законодавства розвинених країн, якщо вони не спираються на неформальні "правила гри" цього суспільства. Тип та історичні особливості еволюції господарського порядку накладають обмеження на варіативність розробки та проведення заходів економічної політики. Реформаторам необхідно враховувати історичні, інституціональні тенденції еволюції економічної системи, а також спрямованість і якісні характеристики попередніх реформ. В іншому випадку заходи державної економічної політики можуть створювати інституціональні пастки.

Певний інтерес у межах досліджуваної проблеми складають також праці шведського вченого Г. Мюрдаль, в яких аналізується вплив менталітету соціуму на перебіг економічних процесів у державі. Г. Мюрдаль, зараховуючи себе до прибічників інституціональної теорії, часто критикував своїх колег за надмірне захоплення економетрикою та нехтуванням моральними основами економіки. У монографії "Азіатська драма: дослідження бідності народів" автор підкреслює протилежність предмета дослідження вчених, що займаються проблемами країн "третього світу" і класиків буржуазної політекономії, що вивчали економіку народів, які першими стали на шлях капіталістичного розвитку [10]. Як безпосередній об'єкт аналізу ним були обрані країни Південної і Південно-Східної Азії. Піддавши різкій критиці наявні підходи до аналізу проблем країн "третього світу", вчений справедливо звертає увагу на значення азіатських цінностей, яких не помічають більшість західних науковців. Перераховуючи азіатські цінності, що, на наш погляд, можна зіставити з поняттям "ментальні характеристики", Г. Мюрдаль наголошує на тому, що представники цього регіону більш релігійні, неагресивні, високо цінують моральну цінність особи. Такі характеристики, на його думку, були досить вагомим чинником впливу на економічний розвиток досліджуваних країн.

У рамках мотиваційного підходу до інститутів важливим є розгляд теорії Й. Шумпетера, якого зараховують фактично до австрійської традиції, хоча формально розглядають поза конкретних шкіл і течій. Зупиняючись у своєму дослідженні на економічних інститутах, Й. Шумпетер вважає за необхідне додатково розглянути такі поняття, як "економічні обставини діяльності" та "економічні мотиви" в житті суспільства та індивіда [11].

Характеризуючи індивіда, Й. Шумпетер у широкому сенсі визначає економічні мотиви його діяльності як "особливо егоїстичні". Індивід-підприємець позбавлений зв'язків і традицій, оскільки йому притаманна система індивідуальних цінностей. Варто зазначити, що Й. Шумпетер виділяє саме економічного індивіда (господарюючого суб'єкта), що представляє собою рушійну силу реорганізації економічного життя на засадах більшої приватногосподарської доцільності. В аналізі підприємництва Й. Шумпетер враховує різнобічні характеристики людської природи. На його думку, поведінка підприємця зумовлюється трьома групами мотивів: задоволення потреб; бажання боротьби, прагнення до успіху заради успіху; радість творчості. Як власне феномен економічного розвитку в Й. Шумпетера виступає господарюючий суб'єкт, який приймає рішення і

здійснює господарські інновації. Саме підприємець, а не капіталіст (як власник грошей, грошових вимог чи інших матеріальних благ), розглядається як основний феномен суспільного розвитку. Отже, Й. Шумпетер у центрі своєї уваги ставить такі характеристики господарського менталітету індивідів, як схильність до підприємницького ризику, прагнення до інновацій, надаючи їм першочергового значення в процесі економічного розвитку нації та функціонування ефективної конкуренції.

Висновки. Неформальні інститути, одним з яких виступає господарський менталітет, відіграють у будь-якій національній економіці важливу роль, однак на сучасному етапі економічного розвитку України має місце порушення інституційного балансу, коли неформальні інститути чинять непропорційно великий вплив на всі економічні процеси в країні. Будучи елементом нормативної підсистеми інституційного середовища, господарський менталітет може відіграти ключову роль у процесі його реформування. Таким чином, роль держави на сучасному етапі полягає в тому, щоб не нав'язувати населенню країни неформальні інститути, властиві країнам з ринковою економікою, а шукати компромісний інституціональний баланс: продукувані владою формальні інститути повинні, з одного боку, враховувати специфіку та особливості розвитку неформальних інститутів в інституційній структурі вітчизняної економіки, а з іншого – бути здатними до поєднання з міжнародними формальними інститутами. У зв'язку з цим стратегічно доцільними й ефективними є специфічні підходи в різних регіонах України до процесів муніципалізації, демонополізації, приватизації, різних структурних зрушень у межах намічених реформ. Розробка та впровадження об'єднувальних інститутів – ключова проблема української держави і громадянського суспільства, її вирішення вимагає спеціальних комплексних досліджень, але вже зараз зрозуміло, що визначальну роль у процесі реорганізації інституційної структури економіки відіграє саме господарський менталітет.

Література:

1. Веблен, Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
2. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. – СПб. : Экономическая школа, 1998. – 229 с.
3. Дегтярева С. В. Об институциональных изменениях в национальной экономической модели / С. В. Дегтярева // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2006. – Вип. 103-2. – С. 50–55.
4. Мамедов О. Ю. Институционализм-приоритет вторичности? / О. Ю. Мамедов // Экон. вестник Ростовского гос. ун-та. – 2003. – Т. 1. – № 1. – С. 116–125.
5. Гайдай Т. В. Институция как инструмент институционного экономического анализа / Т. В. Гайдай // Экономічна теорія. – 2006. – № 2. – С. 53–64.
6. Бережной И. В. Институциональные детерминанты хозяйственного порядка / И. В. Бережной // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Т. 6. – № 3. – С. 88–94.
7. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. А. Хайек. – М., 1992. – 304 с.
8. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
9. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. – 1997. № 3. – С. 6-17.
10. Мюрдаль Г. Современные проблемы “третьего мира” / Г. Мюрдаль. – М. : “Прогресс”, 1972. – 216 с.
11. Schumpeter J. History of Economic Analyses. London. Allen and Unwin, 2000, p. 39–40.